

'גאולה שלישית אין לה הפסק' - במה דברים אמורים?

מבוא
מהלך הפולמוס
מדרשי חז"ל - מקורות נוספים
על מה דיברו חז"ל?
כוונת הראי"ה קוק, הרב הרצוג ומאמצי אימרתם
האם מכחישי גאולה אנו?
יראת העונש ומשמעות הגלות
הרהורים

מבוא

אימרה מפורסמת מיוחסת לרב הרצוג זצ"ל, לפיה לא תהיה גלות נוספת. אימרה זו נפוצה בציבור, ואף תלמידי חכמים והוגי דעות נזקקים לה, ומעלים אותה על נס בעיתות משבר¹. לפני כמה שנים נידונה בהרחבה מסורת זו, ונעשה נסיון להצביע על שורשיה בדברי קדמונים². אכן, חשובים מאוד הניסיונות להבין את אימרתו של

- 1 למשל: הרב יעקב פילבר, **אילת השחר**, ירושלים תשמ"ט, עמ' רלב-רלג, רמח-רנא; הרב מנחם מנדל כשר, **התקופה הגדולה**, ירושלים תשס"א, עמ' 258; הרב שאול ישראלי, **הרבנות והמדינה**, בעריכת הרב א"י שריר, ירושלים תשס"א, עמ' 106; הרב יעקב אריאל, "דרך ארוכה ומפותלת", **צהר** כג (תשס"ו), עמ' 38; הרב יהודה עמיטל, "התמודדות ואתגר במציאות חדשה", **עלון שבות בוגרים** א (תשנ"ד), עמ' 72; הנ"ל, "שומר ישראל, שמור מדינת ישראל", שם ט (תשנ"ו), עמ' 52; הנ"ל, "כי לא בחרבם ירשו ארץ זרעם לא הושיעה למו" - שיחה לפרשת בראשית, דף קשר 782 (לפרשת לך לך, י"ג חשון תשס"א), גם בתוך: "יציאת מצרים - אז ועכשיו", **אמונת עתיד** 70 (תשס"ז), עמ' 5-6; הרב ערן טמיר, **בנתיבי הגאולה**, עמ' 190-191, ירושלים תשנ"ו; הרב חיים שטיינר, "גלות שלישית לא תהיה", בתוך: http://www.yeshiva.org.il/midrash/print_shiur.asp?id=4086, ושם מובא גם ציטוט מכתב מהרצי"ה בנידון (להלן על יד ציון הע' 24 נדון בדברי הרב קוק בעניין). השקפה זו התפרסמה עד כדי כך שהיא מצוינת כבר לעיתים ללא מקורות ברורים - עי' הרב שלמה אבינר, **עם וארצו: תחיית האומה בארצה**, בית אל תשס"ב, ח"ב עמ' 206-207.
- 2 הרב ארי יצחק שבט, "לא תהיה גלות נוספת (ועל אמרתו של הרב הרצוג)", **צהר** כא (תשס"ה), עמ' 111-120. למאמר זו פרסם אריאל פינקלשטיין תגובה: "לא תהיה גלות

הרב הרצוג, ואף אני רוצה לזכות לברר מקחו של צדיק; אך לדעתי יש להבין מסורת זו באופן שונה, ובעקבות זה גם לשקול היטב את השימוש בה לצרכים חינוכיים.

מהלך הפולמוס

להבהרת דברי אסקור בקצרה את מהלך הפולמוס בענין זה עד כה. במאמר חשוב עשה עמנו הרב ארי יצחק שבט חסד, בכך שדחה את הדעה שהשתרשה כאילו הרב הרצוג הוא מקור העיקרון שהגאולה השלישית היא חד-כיוונית, ואינה עשויה להתבטל³. הרב שבט פרש שורה ארוכה של מובאות מדברי הנביאים, מקור מן המדרש ומקורות רבים מתקופת הראשונים, מהם עולה כי אכן לאחר הגאולה האחרונה לא תהיה גלות נוספת. בהמשך הוא האריך להביא תימוכין להשקפה ('הוודאית' לדבריו) לפיה "אנו באתחלתא דגאולה"; אח"כ טען שלמרות ריבוי מקורותיה נתלית האימרה הנ"ל ברב הרצוג דווקא מפני שהוא זה שחיבר בין המסורת העתיקה למציאות המדינית והצבאית שהייתה בימיו, והסיק ממנה מסקנות אופרטיביות מעשיות - לעצמו ולאחרים.

א' פינקלשטיין (להלן א"פ) שהגיב על דבריו לא עירער על הקביעה העקרונית כי לאחר הגאולה השלישית לא תהיה גלות נוספת, אך טען שאין שום ראיה כי משלב של 'אתחלתא' לא תיתכן נסיגה; כבר היה לעולמים: רבי עקיבא זיהה את בר כוכבא כמלך המשיח, ובסופו של דבר, למרות שלדעת הרמב"ם רבי עקיבא לא טעה והיו באותה שעה ובאותו אדם סיכוי לגאולה, מפני החטא היא לא יצאה אל הפועל⁴. א"פ ציין גם את נבואות הגאולה שניבאו נביאי בית ראשון שלא התקיימו בזמן שיבת ציון והגשמתן נדחתה לגאולה העתידה, והצביע גם על הסכנה שבאימוץ האימרה הזו כהדרכה לחיי המעשה - עידוד הסתמכות על הנס המנוגדת להדרכת התורה. בסוף דבריו הוא ציין לדברי הרב חרל"פ, תלמידו המובהק של הרב קוק, שמדבריו עולה דווקא התנגדות לאימרה המיוחסת לרב הרצוג.

נוספת - בחינה מחודשת, **צהר** כד (תשס"ו), עמ' 45-53, והרב שבט השיב לו במאמר בשם "כדאי שנפסיק לראות את הגלות כאלטרנטיבה!", שם, עמ' 55-70.

לעיל הע' 2. 3

על אף שפרשנות זו מקובלת בבית מדרשו [ככל הנראה בעקבות דברי הרב קוק (**מאמרי הראיה**, ירושלים תשמ"ד, עמ' 202-203)], היא אינה ברורה מאליה, והמחלוקת על כך מצויה כבר בפרשני הרמב"ם על אתר. מעניין שהניסיון הפרשני לטעון שר' עקיבא לא טעה קיים גם בחב"ד ה'משיחית', עי' במ"ש הרב שלום דובער וולפא, **יחי המלך**, עיונים בהלכות מלכים לרמב"ם, קרית-גת תשנ"ב, עמ' רסה-רעב. ההבנה השנייה בדברי הרמב"ם מקובלת בבית המדרש החרדי, והדוגלים בה, החל מפרשנים קדמונים ועד רבנים בני ימינו, נמנו בספרו של הרב בנימין שלמה המבורגר, **משיחי השקר ומתנגדיהם**, בני ברק תשס"ט, עמ' 676-681.

הרב שבט הגיב לדבריו של א"פ במאמר פולמוסי⁵. לדעתו היות ותהליך הגאולה בו אנו מתקדמים עכשיו הוא במסלול של גאולה "בעיתה", גאולה שאינה תלויה בתשובה, החטא אינו יכול להפסיקה ולבטלה. בניגוד לתקופת רבי עקיבא ובר כוכבא כבר התחיל היום לדעתו "תהליך משמעותי" של גאולה, שאין סיכוי שיעצר. לדעתו אין חשש להשלכות מעשיות שליליות בעקבות פרסום המסורת הזו, מפני שחז"ל שגילו לנו על קיומה של גאולה מסוג זה כבר הכריעו למעשה כי טוב גם להודיע עליה; בהכרעת חז"ל כלולה גם ההדרכה החינוכית המעצימה את לימוד הזכות על מצבו של עם ישראל היום, ועל צמצום מקומה של מערכת השכר והעונש הלאומיים בשלב זה של הגאולה⁶. הרב שבט האריך לתאר את ההשפעות החיוביות העשויות לצמוח מהנחלת הדעה האופטימית אותה ניסה לבסס, וסיים בפרשנות אחרת לדברי הרב חרל"פ הנ"ל.

הרב יעקב פילבר ציין מקורות נוספים לאימרה הזו במדרש ובדברי הראשונים, ועימת אותה עם המציאות הקשה בזמן כתיבת דבריו - הנסיגה מחבל ימית בעקבות הסכמי השלום עם מצרים⁷. לדעתו ניתן לפרש את המקראות המאיימים בגלות לא כגלות שלמה המנוגדת לעיקרון הנ"ל על חד כיוונותו של תהליך הגאולה - אלא כגלות חלקית.

עד כאן שורטטו הטענות והמענות שהושמעו עד כה. לענ"ד יש לבקר את דבריו של הרב שבט מכיוון שונה, וגם ה'אוקימתא' של הרב פילבר אינה מתיישבת כראוי עם המקורות.

מדרשי חז"ל - מקורות נוספים

ראשית, יש להעיר, כי מדרשי חז"ל רבים קובעים כי הגאולה השלישית היא חד-כיוונית⁸. אצטט מקורות אלה אגב חלוקתם לשלוש קבוצות:

א. במדרש תהלים נאמר:

"כי פדה ה' את יעקב וגאלו" (ירמיה לא, י), וגואלו אין כתיב כאן אלא וגאלו; אמרו ישראל לפני הקב"ה, ולא כבר גאלתנו על ידי משה ועל ידי יהושע ועל

5 לעיל הערה 2. כותרת המאמר "נפסיק לראות את הגלות כאלטרנטיבה!" וכמה לשונות בהם נקט בתגובתו חרגו לטעמי מן הדיון לגופו של עניין, ולא היו במקומם.

6 הרב שבט אף מפליג ומציג שורה של טענות מדוע לא תתכן גלות כעונש וכתהליך חינוכי: א. לדורנו לא מתאימה עבודת ה' מיראה; ממילא, אין טעם להוציאנו לגלות, שכן בעיית החטא לא תיפתר בה. ב. "ההתבוללות מוכיחה שהגלות היא הבעיה, ולא הפתרון". ג. הגלות נתפסת כיום ע"י רבים דווקא כ'פרס' ולא כאיום.

7 אילת השחר (לעיל הע' 1), עמ' רמט-רנ. הדברים נכונים כפל כפליים לאחר גירוש גוש קטיף, ואכמ"ל.

8 המדרשים צוטטו עפ"י פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן. לאחר החיפוש מצאתי כי חלקם צוטטו גם ע"י הרב כשר (לעיל הע' 1), וכן ע"י הרב טמיר (על שם).

ידי שופטים ומלכים, ועתה היינו חוזרין ומשועבדים, והיינו בבושה כאילו לא נגאלנו! אמר להם הקב"ה, לפי שהיתה גאולתכם על ידי בשר ודם, והיו מנהיגים על ידי בן אדם, שהיום כאן ומחר בקבר, לפיכך גאולתכם גאולת שעה, אבל להבא [אני גואל אתכם על ידי עצמין שאני חי וקיים, אגאלכם גאולה קיימת לעולמים].⁹

ובמדרש אגדה דומה המובא בתורה שלמה:

"אלה פקודי המשכן משכן העדות" (שמות לח, כא) - ולמה אמר "משכן" שני פעמים? לפי שנתנבא משה רבנו ע"ה שיחרב בית ראשון ובית שני; ואמר אחריו "העדות", להורות על בית שלישי שלא יחרב ולא ינתץ לעולם לפי שהוא בנין מלך מלכי המלכים הקב"ה, מה הוא קיים אף בניינו קיים, אבל בית ראשון ובית שני הוא בנין האדם, ולפי שהאדם אינו קיים אף בניינו אינו קיים.¹⁰

הוא אומר: הגאולה העתידה היא בידי שמים, ומעשה אנוש עשוי להתבטל מה שאין כן מעשה אלוקים.

ב. במדרש שמופיע במכילתות ובמקורות נוספים, חוזר העיקרון תוך הנמקה שונה:

הללויה שירו לה' שיר חדש תהלתו בקהל חסידים" (תהילים קמט, א) כל תשועות שעברו נקראו על שם נקבה, כשם שהנקבה יולדת כך תשועות שעברו יש אחריהן שעבוד. אבל תשועה הבאה לעתיד לבוא נקראת על שם זכר, כשם שאין זכר יולד כענין שנאמר "שאלו נא וראו אם יולד זכר" וגו' (ירמיה ל, ו) כך תשועה העתידה לבוא אין אחריה שעבוד.¹¹

אותו עיקרון נדרש בירושלמי בשביעית מפסוק אחר, וגם במדרש זה מופיעה ההנמקה בדימויה של הגאולה העתידה ללידה ע"י זכר:

"[והביאך ה' אלוקיך אל הארץ אשר ירשו אבותיך וירשתה והטיבך והרבך]¹² מאבותיך" (דברים ל, ה) אבותיך אף על פי שנגאלו חזרו ונשתעבדו, אבל אתם משאתם נגאלין עוד אין אתם משתעבדין, מה טעם, שאלו נא וראו אם יולד זכר, כשם שאין הזכר יולד כך אתם משאתם נגאלין עוד אין אתם משתעבדין.

9 מדרש תהלים לא, ב.

10 תורה שלמה שמות לח כא (עמ' 56, ס"ק יח).

11 מכילתא דרשב"י, טו א; וכעין זה: מכילתא דר' ישמעאל, בשלח, מסכתא דשירה א; שיר השירים רבה א, ג ד"ה "בנות ירושלים"; ילקוט שמעוני, בשלח רמב.

12 השלמתי את תחילת הפסוק.

ג. מקור נוסף נמצא בפסיקתא רבתי:

א"ר יצחק: שנה שמלך המשיח נגלה בו כל מלכי האומות העולם מתגרים זה בזה... וישראל מתרעשים ומתבהלים ואומרים להיכן נלך ולהיכן נבוא, ואומר להם בניי אל תתייראו כל מה שעשיתי לא עשיתי אלא בשבילכם, מפני מה אתם מתייראים, אל תיראו, הגיע זמן גאולתכם, ולא כגאולה ראשונה כך גאולה אחרונה, כי גאולה ראשונה היה לכם צער ושיעבוד מלכויות אחריה, אבל גאולה אחרונה אין לכם צער ושיעבוד מלכויות אחריה¹³.

אזכיר גם את דברי המדרש תנחומא שציין הרב שבט:

"וְהַשְּׁלִישִׁית יִנְתֵּר בָּהּ" (זכריה יג, י) שאין מתיישבין בארצם אלא בגאולה שלישית, גאולה ראשונה זו גאולת מצרים, שניה זו גאולת עזרא, שלישית אין לה הפסק.

אנו רואים אפוא, כי מסורת זו מבוססת היטב בדברי חז"ל¹⁴.

על מה דיברו חז"ל?

תורף הפולמוס של קודמיי הוא בשאלת התוקף לימינו של דברי הנביאים ופירושם החז"לי, וליתר דיוק - דיון אודות יכולת ביטולה של נבואה לטובה. לטענתי, כוונת חז"ל שונה לחלוטין.

בפסקה הקודמת חולקו המדרשים לשלוש קבוצות: קבוצת המדרשים הראשונה עוסקת במובהק בגאולה הנעשית ע"י הקב"ה, ואינה ע"י אדם - גאולת "אחישנה"¹⁵.

13 פסיקתא רבתי לו.

14 בדיון בנושא אחר, ובלא לקשר זאת לנידונו, מציין הרב מ"מ כשר את דברי הזוהר, בראשית קיג, א, לפיהם הקב"ה אינו עושה נס או דין לחצאין. מזה הסיק הרב, כי "אחרי כל הניסים שעשה לנו השי"ת, בודאי יתקיים בנו 'לא אל גומר עלי' (הרב מנחם מ' כשר, **התקופה הגדולה**, ירושלים תשס"א, ח"א עמ' 75). מלבד מה שאין לי עסק בנסתרות, סבורני שמדרש זה אינו קשור לנושא שלנו, ואכמ"ל. במקורות אחרים מוזכר העיקרון לפיו אין הקב"ה עושה נס לשקר [הרב אברהם יצחק הכהן קוק, **אגרות הראיה** איגרת תקלא, ירושלים תשמ"ב, ח"ב עמ' קס-קסא; **אילת השחר** (לעיל הע' 1), עמ' רלב-רלג]. המקור הישיר של מימרא זו הוא הבבלי בברכות נח, א, בו מסופר כי ר' שילא הילקה אדם שבעל גויה, וכשבאו פקידי הרשות לברר איך נטל סמכות אכיפה לעצמו ענה להם שהלה בעל חמורה. כאשר שאלו הפקידים אם יש לו עדים, נעשה לו נס ובא אליהו הנביא והעיד על כך. לאחר שיצאו תמה אותו רשע בועל הגויה: "עביד רחמנא ניסא לשְקְרִי הכי?" (וכי עושה הקב"ה נס לטובת שקרנים?). כל מתבונן רואה שגם מדרש זה אינו קשור לנידונו, והרב קוק הביאו כעיסור ספרותי.

15 בניגוד לדברי, טוען הרב כשר שכוונת המדרש לפיה הגאולה השלישית תהיה ביד הקב"ה

נראה כי גם הקבוצה השנייה עוסקת דווקא בגאולה מסוג זה, שהרי תיאור הגאולה השלישית כהליך שאין ממנו חזרה מנומק בכך שגאולה זו דומה ללידת זכר שאינו יולד, בניגוד לנקבה שיולדת וחוזרת ומתעברת. משמע מדימוי זה שהגאולה השלישית עצמה היא לידה ע"י זכר, כלומר תהליך ניסי ופלאי. הקבוצה השלישית אינה מדברת במפורש על סוג התהליך, אך ניתן לעמוד עליו מתוך הקשר הפסוקים עליהם הוא נסמך המתפרשים על מלחמת גוג ומגוג, כלומר על שלב גאולה בו הקב"ה לכל הפחות 'מתערב' בצורה ברורה וניסית במהלך המאורעות. אין לי ספק שכוונת חז"ל בקביעת מסורת זו על הגאולה השלישית היא דווקא ביחס לגאולה מסוג זה, ולא לגאולת 'בעתה' שלה מאפיינים אחרים.

על פי זה מתיישבת גם קושיה גדולה, שפלא בעיני איך לא נידונה במפורש בפולמוס דלעיל. פרשות רבות בתורה קושרות בין מצבו הרוחני של עם ישראל לבין רמת אחיזתו בארץ, כמו הפסוקים הנאמרים יום יום "השִׁמְרוּ לְכֶם פֶּן יִפְתָּה לְבַבְכֶם וְסָרְתֶם וְעַבַדְתֶם אֱלֹהִים אֲחֵרִים וְהִשְׁתַּחֲוִיתֶם לָהֶם, וְחָרָה אַף ה' בְּכֶם וְעָצַר אֶת הַשָּׁמַיִם וְלֹא יִהְיֶה מָטָר וְהָאֲדָמָה לֹא תִתֵּן אֶת יְבוּלָהּ, וְאֲבַדְתֶּם מְהֵרָה מֵעַל הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר ה' נָתַן לָכֶם"¹⁶, ודברי יהושע לעם "וְחִזְקֶתֶם מְאֹד לְשִׁמּוֹר וְלַעֲשׂוֹת אֶת כָּל הַכְּתוּב בְּסֵפֶר תּוֹרַת מֹשֶׁה לְבַלְתִּי סוֹר מִמֶּנּוּ יְמִינוּ וְשָׁמְאוּ... כִּי אִם שׁוֹב תִּשׁוּבוּ וְדַבַּקְתֶּם בְּיַתֵּר הַגּוֹיִם הָאֵלֶּה הַנִּשְׁאָרִים הָאֵלֶּה אֲתֶכֶם וְהִתְחַתַּנְתֶּם בָּהֶם וּבְאֵתָם בָּהֶם וְהֵם בְּכֶם - יְדוּעַ תִּדְעוּ כִּי לֹא יוֹסִיף ה' אֲלֵיכֶם לְהוֹרִישׁ אֶת הַגּוֹיִם הָאֵלֶּה מִלְּפָנֵיכֶם, וְהָיָה לְכֶם לֶפַח וּלְמוֹקֵשׁ וּלְשֵׁטֶט בְּצַדִּיכֶם וּלְצַנְנִים בְּעֵינֵיכֶם, עַד אֲבַדְכֶם מֵעַל הָאֲדָמָה הַטּוֹבָה הַזֹּאת אֲשֶׁר נָתַן לְכֶם ה' אֲלֵיכֶם"¹⁷. ניתן כמובן להמשיך ולצטט פרשיות דומות למכביר. וכאן הבן שואל: האם לדעת הסוברים שדעת חז"ל שתהליך הגאולה אינו הפיך, פסוקים אלו אינם רלוונטיים כיום?! האם התורה מתבטלת או משתנה?

אולם לפי הבנתי חז"ל בדבריהם הנ"ל דיברו דווקא בגאולה ניסית ופלאית, ומערכת השכר והעונש הרגילה רלוונטית רק במסגרת בה עולם כמנהגו נוהג. לכן הטיעון הגורף שגאולת 'בעתה' של ימינו מבוסס על תהליך אלוקי ולכן הוא בלתי הפיך, עומד להבנתי בסתירה לכמה מעיקרי האמונה. רק בשלבים הסופיים של הגאולה יש מקום לומר שיווצרו שינויים במערכת השכר והעונש שלנו, ימים ש"לא

היא שה' יסבב את הסיבות וייתן בלב עם ישראל ובלב האומות שיעזרו לישראל (התקופה הגדולה, ח"א עמ' 142-180). הרב מאריך בכך, וברי לו כי מדובר בכיוון חדשני בפירוש המדרשים. כיוון קיצוני הפוך מביא האדמו"ר מסטמאר, ולומד מכאן שהגאולה השלישית תיעשה רק ע"י הקב"ה, בלא התערבותם של ישראל (הרב יואל טייטלבוים, על הגאולה ועל התמורה, ברוקלין תשס"ו, עמ' קיג). ההצעה שלי הולכת בדרך האמצע, וטוענת שהמדרשים מסוג זה מתייחסים לשלב הניסי המאוחר של הגאולה, וגם הנאמר על חדהכיווניות של הגאולה מתייחס לכך.

16 דברים יא י-ז.

17 יהושע כג ויג.

ידע אדם איך שיהיו - עד שיהיו¹⁸. הגאולה בסופה תגיע לשלב בו יתקיים שידוד מערכות ושינוי חוקי הטבע¹⁹ - ועל שלב זה דיברו חז"ל. נראה, שלכך התכוון בעל 'אור החיים' הקדוש, המציין במפורש שגם גאולת 'בעתה' תהיה נצחית: "אבל הגאולה העתידה, לצד שעל כל פנים תהיה באמצעות זכות ישראל, לו יהיה שלא יהיו ראויים... על כל פנים תהיה הגאולה בבחינת זכר, ועמדה לנצח"²⁰. אם קבלה היא - נקבל, אך נראה שגם הוא מתכוון לשלביה המאוחרים של גאולה זו, ודאי לא לשלב 'אתחלתא דגאולה' הנוכחי. חז"ל התכוונו אפוא לשלבי הגאולה העתידיים, בהם עתיד העולם להשתנות וסדר אלוקי חדש ישורר בו, וכל עוד לא החלו שלבים ניסיים אלו עם ישראל כפוף לחוקי ההיסטוריה בכלל - ובפרט לחוקים המיוחדים שטבע בורא העולם ביחס לעם ישראל, בהם קיימת זיקה בין מצבו הרוחני של עם ישראל למצבו המדיני והכלכלי²¹.

כוונת הראי"ה קוק, הרב הרצוג, ומאמצי אימרתם

לאור האמור, יש להבין את כוונתם של המצהירים על ביטחונם בתהליך הגאולה שהחל בדורנו. יתכן שהם פירשו את המקורות באופן אחר, או שהייתה בידם מסורת כלשהי על כך, אך כאמור המדרשים אינם מחייבים פרשנות זו. נראה שהעובדה שאימרה זו נאמרה בזמנה ללא ציון המקורות המדרשיים הרבים, ושהיא יוחסה לרב הרצוג, נובעים מכך שקיים פער בין העיקרון שאכן מפורש בדברי חז"ל לבין הפרשנות המחודשת שניתנה לו. יתכן שמי שהשתמש במוטיב המקובל על הגאולה השלישית, ויישם אותו ביחס לתהליך ההולך ומתהווה לעיניו, זיהה את תחילת התהליך כ'אתחלתא דגאולה', וראה את תפקידו הרוחני בהנחלתה של השקפה זו, ובחינוך הציבור לאמונה ביכולת התהליך להצליח. מוכר לכולנו העיקרון החינוכי

18 לדעת הרב ח"י שטיינר ["בנין המקדש וביאת המשיח", תחומין טז (תשנ"ו), עמ' 456] דברי הרמב"ם ש'לא ידע אדם איך שיהיו עד שיהיו... ולא ישמע עיקר' (משנה תורה, שופטים הלכות מלכים יב, ב) מכוונים לסדר הופעתם של שלבי הגאולה, שהם דברים השנויים במחלוקת שלא הוכרעה.

19 מהר"ל, שם.

20 ר' חיים בן עטר, אור החיים, ויקרא יב, ב.

21 טענתו של הרב פילבר, לפיהם אימרתו של הרב הרצוג מתייחסת לגלות טוטלית אך תתכן גם גלות חלקית, לא נאמרה בכדי להתמודד עם הקשיים עליהם הצבעתי, אך היא מיישבת חלק מהם: ניתן לפרש את המקראות המאיימים בגלות כעוסקים בגלות חלקית, ובכך ליישב בין מערכת השכר והעונש המקובלת לבין מדרשי חז"ל המדברים, לדבריו, על גלות טוטלית. הצעה זו משבצת למעשה את הירידות וההסתרות בתהליך הגאולה תוך מסגרת הצפוי מראש בתורה - בעוד בדרך כלל מוכיחים עיקרון זה מדברי הנביאים ומדרשי חז"ל. אף על פי כן, נראה שהמדרשים מהם נלמד עיקרון חדי-הכיווניות של הגאולה מתפרשים טוב יותר לפי הסברי, הממצב אותם ביחס לשלבים הניסיים של התהליך. בנוסף, פרשיות התורה מתייחסות לגלות טוטלית, וקשה לטעון כי כוונתם לגלות חלקית.

והפסיכולוגי ששימש רבות בישיבות המוסר²², לפיה החזרה המתמדת מעצבת יחס נפשי לנושא, ומשנה את המעשים והמידות; נראה אפוא שכך נהגו בענין זה. לדעתם אמירות אלו היו חשובות בתחילת תהליך הגאולה, כדי לאמץ את המתרפים ולשכנעם שהסוף החיובי של התהליך מובטח לנו ע"י נביאי ישראל. מצינו גם יחס ערך ממשי לחזרה ושינון - הדיבור והמחשבה החיוביים פועלים ומשפיעים טוב בעולם²³. נדמה, כי לכך התכוון גם הרב קוק כאשר כתב "מאמין הוא העם כולו שאין גלות עוד אחרי הגאולה ההולכת ומותחלת שלפנינו, ואמונתו העמוקה הזאת היא בעצמה רז קיומו היא"²⁴. לכך התכוון ככל הנראה גם הגר"ש ישראל, הכותב מצד אחד כי "יודעים אנו כי הננו מתקדמים בהתמדה לקראת ייעודים גדולים"²⁵, ואין זה מונע ממנו במקום אחר להסביר כי על אף שאנו בעת פקידה אנו עשויים להחמיץ את השעה²⁶. נראה שגם דבריו של הרב חרל"פ²⁷ נאמרו כחלק מתפיסתו על תפקידה הרוחני של הציפיה לישועה, שהיא עצמה משפיעה ומקדמת את הגאולה²⁸. יתכן גם שאחת ממגמותיו של ה"מקצוע הגדול" של לימוד הסגוריה על הדור ע"י הראי"ה ותלמידיו היא ביסוס ההשקפה על נצחיות התהליך הנוכחי, והוכחה שאין לחשוש בשלב זה מהפסקתו בשל חטאי האומה; אין זה סותר כלל את ההכרה שבאופן עקרוני תתכן נסיגה בתהליך. לפי זה, משמעות לימוד הזכות היא שאופיים השונה של חטאי הפושעים בדורנו ממעיט את הסיכוי לגלות נוספת בעקבותיהם.

- 22 ומשתמשים בו רבות, להבדיל, גם בתחום הפרסומות.
- 23 ע"י הרב צבי ישראל טאו, **לאמונת עתנו**, א (תשנ"ד), עמ' קפא-קפט), להלן בהע' 28, ועוד.
- 24 **שמונה קבצים ב רעב** (נדפס גם **באורות**, אורות התחיה כו, ירושלים תשכ"ג, עמ' עז; **ערפילי טוהר** עמ' צה-צו). וראה לשונו של הרב ש' אבינר בפירושו (הרב שלמה אבינר, **פירוש לאורות**, אורות התחיה, בעריכת חגי שטמלר, בית אל תשס"ט, ח"ב עמ' 22. בספר **אילת השחר** (לעיל הע' 1) ציין גם את דבריו **באורות התשובה** יז, ב: "התעוררות חפצה של האומה בכללה לשוב אל ארצה, אל מהותה, אל רוחה ואל תכונתה, באמת אור תשובה יש בה... ואין כח בשום עיכוב ומניעת השלמה לעכב את האור העליון מהופיע עלינו". יש להעיר, שפיסקה זו עוסקת בעוצמתו של כוח הרצון, וכותבת שסופו לבלות את כל המניעות; ברי שאין להוכיח ממנה לנושא הנידון, בו מדובר על מקרה בו העם יחטא בין בעניינים מעשיים ובין בקשר שלו לארץ.
- 25 **הרבנות והמדינה** (לעיל הע' 1), עמ' 106.
- 26 שם, עמ' 297-299.
- 27 הרב יעקב משה חרל"פ, **מי מרום** ח"ו: ממעיני הישועה, ירושלים תשמ"ב, עמ' רכז.
- 28 הנ"ל, שם, עמ' יא-יד; הנ"ל, **אמרות טהורות** (להלן הע' 37), עמ' רלט-רמב. יש המקשרים לנושא את המסורות על דברי ר' ישראל מאיר הכהן מראדין ('החפץ חיים'), שאמר לתלמידו בשנת תרצ"ג כי ארץ ישראל לא תשתה את כוס התרעלה של השואה. ע"י בספר **חפץ חיים על התורה** בעריכת הרב שמואל גריינימן, בני ברק (חסר שנה), פרשת וישלח, עמ' עב-עג; משה מאיר ישר, **החפץ חיים: חייו ופעלו**, בני ברק תשנ"ז, ח"ב עמ' 664-665; [חסר שם מחבר], **מאיר עיני ישראל**, עדויות על ר' ישראל מאיר הכהן מראדין, בני ברק תשנ"ח-תשס"ג, ח"א עמ' 76-77; ח"ה עמ' 285-286. גם עיון במקור מראה כי דבריו נתפסו כראייה ברוח הקודש ואולי כגזירת צדיק.

הרב שבט טען שהכחשת אימרה זו היא חלק מהתנגדות הכללית לגישת הציונית דתית ולגישת 'ראיית הקץ המגולה'. אף כי נכון שהגרי"ז למשל צויין כמתנגד לאימרתו של הרב הרצוג²⁹, אין בהכרח קשר בין מחלוקת זו להשקפותיהם השונות על 'אתחלתא דגאולה'. כך למשל הגישה החב"דית הקלאסית מתנגדת בחריפות להשקפה החיובית על תהליך שיבת ציון³⁰, אך גם גדוליה מזכירים את העיקרון על כך שהגאולה היא חדכיוונית³¹. דווקא מי שמכיר בטובתו של מקום בתהליך הגאולה העכשווי ובחובה לפעול עם א-ל, מוטלת עליו אחריות רבה. אם נשתמש במטפורה שהיתה שגורה על לשונו של הרב סולובייצ'יק, נאמר כי הדוד דופק ושולח ידו מן החור³², אך עלינו מוטל לקום ולפתוח לו; המשך התהליך וקידומו מותנה בהשתלבותנו בו ובמוכנות שלנו להיאחז בארץ וגם לשוב למלוא קומתנו הרוחנית הראויה, ובמידה ולא נעשה כן - גם ה'קץ המגולה' שלנו עשוי להתברר כתהליך נפל ח"ו. קיצים רבים נרמזו בדברי הנביאים, וגדולי ישראל ניסו לפענחם ולזהות את התאריך והתקופה אליהם הם רומזים, וכל זיהויים אלו התבררו כתקוות שווא. רבים הסבירו שהנבואות יכולות להתפרש בכמה אופנים, ולרמוז לתקופות שונות. בתקופות שצוינו נפתח פתח לגאולה, אך הדבר תלוי היה ברמתו הרוחנית של עם ישראל. גם רבי עקיבא זיהה תהליך דומה בימיו, ולצערנו, המצב הרוחני גרר כישלון מעשי, והתהליך נסוג עד כדי הפסקתו ויציאה לגלות ארוכה בת אלפים שנה³³. זאת ועוד: הגמרא מתארת שעתיד משיח בן יוסף להיהרג³⁴, והדברים התפרשו כתהליך גאולה ראשוני, שיתפתח למצב בו הוא נראה כעומד להתבטל³⁵.

- 29 לעיל הע' 2, עמ' 117, ביחס לבריחה מן הארץ בזמן מלחמת השחרור. שם בהע' 38 פקפק הרב שבט באמינות הסיפור, לאור מקורות סותרים. על המצוין שם יש להוסיף את המסופר על עלייתו לארץ בזמן מלחמת העולם למרות שהיה מודע לסכנת הכיבוש הגרמני; ראה: שמעון יוסף מלר, **הרב מבריסק**, ירושלים תשס"ג, עמ' 506.
- 30 ראה למשל: ר' שלום דב בער שניאורסון (הרש"ב), **ומעין מבית השם**, כפר חב"ד תשס"ה; אהרן רוזנברג, **משכנות הרועים**, ניו-יורק תשמ"ד, ח"א עמ' רצג-שמא. אולם נראה כי הרב שבט קישר בין הנושאים 'לשיטתו': היות ולפי פרשנותו תהליך הגאולה הופך להיות חד-כיווני במידה והוא 'משמעותי', הרי שהמחלוקת על טיב תהליך שיבת ציון קובעת האם הגענו כבר לשלב האלחזור.
- 31 האדמו"ר רמ"מ שניאורסון, **שערי גאולה**, ירושלים תשנ"ב, ב: ימות המשיח, עמ' כא.
- 32 עפ"י שיר השירים ב ה-ו.
- 33 האריך בכך א"פ (לעיל הע' 2), עמ' 47-49.
- 34 בבלי, סוכה נב, א.
- 35 בדברי הגאונים: ר' סעדיה גאון, **הנבחר באמונות ודעות**, מאמר ח, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תש"ל, עמ' רמו; רב האי גאון, "תשובת שאלה לרבינו האי גאון זצ"ל על ענין הישועה", בתוך: **אוצר הגאונים** בעריכת הרב בנימין מנשה לוי, ירושלים תרצ"ד, סוכה

מפורסמת גם המסורת מבית מדרשו של הגר"א שקיימת הבחנה בין תפקידיו של משיח בן יוסף לאלה של משיח בן דוד, ומדובר על אחריות על הקיום הגשמי מול אחריות על הקיום הרוחני³⁶; אותה מסורת גם כוללת תפילות לשלומו של משיח בן יוסף שלא ימות³⁷. ניתן לראות במסורת על מות משיח בן יוסף דווקא ראייה לסתור: נסיגתו של תהליך הגאולה אינה נתפסת כהוכחה לכך שהוא התבטל, אלא היא 'מובנית' בתוכו³⁸. משמעות הריגתו של משיח בן יוסף היא חבלים קשים ופורענות בתהליך הגאולה, כחלק אינטגרלי ממנו³⁹. אותם מקורות מתארים גם את השלב שלאחר מכן, בו ינצח משיח בן דוד את אדום ויקומם את ישראל באדמתם. מן הדברים עולה לכאורה, שמעשה שנקבע שהתהליך החל לא ניתן לקבוע כי הנסיגה היא ביטול.

אמנם, לאור הנאמר לעיל יש לתפוס גם אמירות אלה בהקשרן: חז"ל מסרו לנו מערכת כללים לזיהוי והגדרת האירועים והתהליכים. הטענה שתהליך הגאולה החל כוללת גם את ההתייחסות שתוארה לירידות ולנסיגות, ותשמש להסברת מצבים קשים במהלך התהליך. אמנם, היכולת להמשיך ולהאמין בתהליך אינה שוללת את

נב, א, חלק התשובות, עמ' 72-75; ובאחרונים: ר' צדוק רבינוביץ הכהן מלובלין, **חי גואלי**, בעריכת חיים הירש, עמ' 673-742; הרב יעקב משה חרל"פ, **אמרות טהורות**, ירושלים תשס"ב, עמ' רלח-רלט. לדיונים מפורטים עי' אצל הרב כשר, **התקופה הגדולה**, ח"ב, עמ' 512-550; הרב יעקב פילבר, **אילת השחר**, ירושלים תשמ"ט, עמ' קפז-קצז; הרב מאיר כהנא, **אור הרעיון**, ירושלים תשנ"ג, עמ' שצו-תו. תודה לרב הראל כהן ממכון 'נזר דוד' בבית אריאל בירושלים, שהראה לי את שפיענח מכתב ידו של הרב דוד כהן ("הרב הנזיר") בנושא זה.

36 קול התור, מהדורת יוסף ריבלין, ח"ב ב, בני ברק תשנ"ד [על זהותו של המחבר, ראו: הרב כשר, **התקופה הגדולה** (לעיל הע' 14), ח"ב עמ' 537-540; א' מורגנשטרן, 'שתי מסורות על ראשית עליית תלמידי הגר"א', שלם ו (תשנ"ב), עמ' 195-222; יוסף ריבלין, 'הסתמכותו של הגר"א בפירושו ובכתביו על ספרות הזוהר והקבלה', **הגר"א ובית מדרשו**, מ' חלמיש, י' ריבלין ור' שוח"ט (עורכים), רמת-גן תשס"ג, עמ' 137-145; י"ש שפיגל, **עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגיהים**, רמת-גן תשס"ה, עמ' 428-429, ובפרט הערה 26; א"מ שרייבער, 'השקפתו של הגר"א על חשיבות ההשכלה הכללית ועל ההקשר לימות המשיח', ב, **בד"ד** 10, (תש"ס), עמ' 6-16; ר' שוח"ט, 'על דרך המחקר בכתבי הגר"א: תגובה למאמרו של א"מ שרייבער', **בד"ד** 11 (תש"ס), עמ' 115-120.

37 שם, ה ט, עמ' 111-112; שלמה זלמן ריבלין, **דורש לציון: דרשות מיסדי הישוב באר הקודש מבית מדרשו של הגר"א**, עמ' קפג-קפט. **התקופה הגדולה** (לעיל הע' 14), ח"ב, עמ' 499-502.

38 כך הבין למשל הרב אריה שפירא, **אחרית כראשית: מאמרי גאולה עפ"י רבותינו רמח"ל והגר"א**, ירושלים תשס"א, עמ' מט-נ.

39 מדרשים רבים מזכירים את הנסיגות האפשרויות במהלך הגאולה, ומחלקם אף משתמע שתהליכי ירידה הם שלב הכרחי. עיין למשל במ"ש הרב שמואל יניב, "כך היא גאולתם של ישראל", **בקרבי אקדש: אסופת מאמרים על חבלי גאולה בדורנו**, בעריכת נועם ויינשטיין ודני עובדיה, שדמות מחולה תשס"ג, עמ' 334-343.

האפשרות כי עד שלב מסוים יתבטל התהליך, ואז נבואות הגאולה על פרטיהן יתפרשו על תקופה עתידית. כפי שראינו, נראה כי השלב ממנו התהליך הוא חד-כיווני הוא רק כאשר ניסים גלויים מתרחשים וסדרי הטבע משתנים, ואין המדובר על תקופת 'אתחלתא' כמו בימינו.

יראת העונש ומשמעות הגלות

כאמור טען הרב שבט שכדי לתקן את המצב הרוחני בדורות האחרונים אין טעם בענישה, ועיקר 'העבודה' צריכה להתבסס על יראת הרוממות; מכך הוא מסיק שאין ספק שלא יקרה מצב שעונש אלוקי יגרום לנסיגה עמוקה בתהליך הגאולה. לדעת הקביעה כי דורנו אינו כפוף לחשבון השכר והעונש שהיה קיים כל הדורות עומדת בסתירה לעיקרי אמונה⁴⁰, והרב קוק התייחס לתפקידה של יראת העונש והראה את חשיבותה בבניין הנפשי השלם⁴¹. גם טענתו של הרב שבט שאין עוד טעם בימינו בגלות כעונש, ושגלות במצבנו עשויה דווקא לדרדר את העם - כוללת הנחת יסוד שהגלות נועדה להשיב את העם בתשובה. אולם טעם זה אינו מובן מאליו, ומצינו הנמקות נוספות לגלות - כמו שהיא נועדה לאפשר לארץ לשבות⁴², להגן על העם ע"י פיזורו לקבוצות קטנות⁴³, או שהתיקון שבגלות מתקיים במישורים רוחניים⁴⁴.

לסיכום, איני מבין גם את התפיסה העומדת ביסוד ההתיימרות לדעת חשבונות של מעלה, ולקבוע האם הגלות 'מתאימה' לנו או לא - וזאת בניגוד לאמור בפשטות בכמה מקראות מפורשים.

40 השווה לדבריו של ברוך שפינוזה, **אתיקה**, מהדורת תרגום ירמיהו יובל, תל-אביב 2003, חלק ה משפט 41 עיון, עמ' 401-402.

41 ע"י במקורות שנאספו **במפתחות לכתבי הראי"ה**, בעז אופן, רמת-גן תשס"ב, 'יראה', עמ' 135; הרב שמואל הבר, "אם אין יראה אין חכמה - על מקומה של היראה", **מסילות** (תשס"ד), עמ' 15-35; יהודה (אודי) דהן, "מקומה של יראת העונש בעבודת ה'", שם, עמ' 37-61.

42 ויקרא כו לד-לה; דה"ב לו, כא.

43 עפ"י הפסוק בבראשית לב, ט: "אם יבוא עשו אל המחנה האחת והכהו והיה המחנה הנשאר לפליטה" (הרב שמשון ב"ר רפאל הירש, פירוש לתורה, שם, ירושלים תשמ"ט, עמ' שלה), ועוד.

44 כמה מהם מופיעים בכתבי ר' צדוק מלובלין, ורוכזו בלקט **חי גואלי** (לעיל הע' 37), עמ' 147-189; גם בדברי הרב קוק הובאו מגוון טעמים, ראה: **מפתחות לכתבי הראי"ה**, 'גלות', עמ' 87. אצל מתנגדי הציונות צוינו טעמים רבים, ראה למשל: הרב יואל טייטלבוים, **ויואל משה**, ח"ב קי, ברוקלין תשכ"א, עמ' שטו-שיז; מנשה פילאפף, **פרשת הכסף**, ברוקלין תשמ"א, עמ' צא.

על פי דברינו נראה כי הפיכתם של דברי הרב הרצוג למקור עידוד לציבור הרחב בעיתות משבר מזדמנות צריכה להישקל בזהירות מרובה. היו כבר שטענו שבשל מסורת זו חובה להאמין שלא תהיינה נסיגות מחבלי ארץ ישראל, והמציאות העגומה טפחה על פניהם⁴⁵. מפורסמת במיוחד האמירה "היה לא תהיה!" שנתפסה בציבור כקביעה כמעט־נבואית שהגירוש (וכל תהליך ה'התנתקות') לא יתבצע, ולאחר מעשה הוסברה כוונתה באופן שונה, הדומה למה שהסברתי⁴⁶; מפח הנפש שנגרם כאשר מה שנתפס כהבטחה לא התגשם גרם לערעור היחס לרבנים אצל חלק מצעירינו. אכן כיום מתנסחים רבנים בזהירות רבה יותר, ומדברים על תהליך ארוך שעשוי לקחת עשרות ואולי מאות שנים אלא שסופו ידוע בוודאי. אולם לדעתי אף שברור שתהיה בסופו של דבר גאולה שלמה, וצורך מדברי הנביאים לא יפול ארצה, יש לשקול היטב את ניסוח הדברים לפני שהם נאמרים בציבור. לא הרי מצבנו ודורנו כאלה שעמדו בפני גדולי הדורות שחזרו על האמירה שלא תהיה גלות שלישית. לפי הפרשנות המצמצמת את דברי המדרשים לגאולה ניסית או לשלבים הניסיים של תהליך ה'אתחלתא' הטבעי, ולאור הלקח ההיסטורי מזיהוי קץ אחרים, עלינו להיות מודעים לאפשרות הקיימת - חס ושלום - של ביטול התהליך כולו. קיים צורך להמשיך ולחנך בביטחון כי התהליך שאנו רואים בעינינו אמור לשוב ולהתקדם למרות הירידות והנסיגות, אך יש לזכור כי קיים סיכוי שיתברר שאין כך פני הדברים. כפי שרבי עקיבא לא 'טעה' בזמנו - גם אפשרות רחוקה כזו לא תוכיח שהזיהוי בטעות יסודו, אלא שבעוונותינו לא זכינו, והקץ נדחה לעתיד טוב יותר. כמדומני שחינוך כזה אינו עשוי להוביל לרפיון ידיים מהשתתפות מעשית בקידום התהליך (כפי שחושש הרב שבט), אלא דווקא לחיזוק, מתוך חשש שמא רפיון ידיים יוביל לנסיגה. יהי רצון שנשב בטח בארצנו, ונזכה שיתקיימו בנו דברי הנביאים במלואם.

45 הרב יעקב פילבר, **אילת השחר** (לעיל הע' 1), עמ' רלב-רלג. אמנם שם בעמ' מט-רנ, הדנים במשבר שנוצר לאחר פינוי חבל ימית, הוא מפוכח יותר; הרב עמיטל (לעיל הע' 1), **עלון שבות בוגרים** א (תשנ"ד), עמ' 73 זיהה תפיסה זו כבר אז, והתריע מפניה.

46 עיין במה שכתב הרב שמואל אליהו, "למה הרב הבטיח 'היה לא תהיה'", <http://www.moriya.org.il/shut/print.asp?id=24092>; הרב שלמה בן אליהו, "איך להבין את 'היה לא תהיה'", <http://www.kipa.co.il/ask/show/71388>; הרב יוסף וייצן, "אמירת 'היה לא תהיה'", <http://www.yeshiva.org.il/midrash/shiur.asp?id=4078>.